

प्रकरण ७ वे

संशोधन अहवालाचा सारांश निष्कर्ष व शिफारशी

- ७.१ प्रस्तावना.
- ७.२ प्रकरणाचे सुसूत्रीकरण.
- ७.३ सारांश.
- ७.४ निष्कर्ष.
- ७.५ शिफारशी .
- ७.६ पुढील संशोधनासाठी विषय .
संदर्भ ग्रंथ सूची.
परिशिष्टे.

अ :- प्रश्नावली.

ब :- अंतिम प्रश्नावली.

क :- मुलाखत आराखडे.

ड :- मुलाखतीसाठी निवडलेले प्रतिसादक.

इ :- निरीक्षण सूची.

ई :- निरीक्षणासाठी निवड केलेल्या शाळांची यादी.

१) दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील शिक्षिकांची यादी.

२) दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील मदतनीसांचे यादी.

प्रकरण ७ वे

संशोधन अहवालाचा सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

७.१ प्रस्तावना

संशोधकाने "दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील एकात्मिक बालविकास प्रकल्पांतर्गत अंगणवाड्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास" या विषयाची संशोधनासाठी निवड केली. त्यासाठी पूर्वप्राथमिक, अंगणवाड्या शिक्षण, बालवाडी शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण यासंबंधी इतर प्रमाणित प्रश्नावली तसेच शिक्षकांचे संबंधित साहित्य इ. साधनाद्वारे माहिती मिळविली.

मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिवचिन प्रकरण क्रमांक ६ मध्ये करण्यात आलेले आहे.

७.२ प्रकरणाचे सुसूत्रीकरण

➤ प्रकरण १ ले प्रास्ताविक :-

अंगणवाडी शिक्षण हे शिक्षण क्षेत्रातील अतिशय उपेक्षित असे क्षेत्र आहे. या स्तरावरील शिक्षण विकासाच्या आड अनेक समस्या येतात. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अंगणवाडी शिक्षणाला अधिक चालना मिळणे आवश्यक होते. कारण प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणासाठी ज्या अनेक योजना कार्यवाहीत आणल्या जात आहेत त्यापैकीच एक योजना म्हणजे अंगणवाडी होय. प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यातील पहिली पाच - सहा वर्षे अतिशय महत्वाची असतात. या वयातील मुलांवर जे - जे संस्कार केले जातात. त्या सर्वांचा परिणाम त्यांच्या आयुष्यावर फार दुरगामी होत असतो. या वयाला संस्कारक्षम काल असे मानले जाते. म्हणून या संस्कारासाठी अंगणवाडी शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे. संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनाचे काम हाती घेतले आहे. पहिल्या प्रकरणामध्ये प्रस्तावना,

संशोधन अभ्यासाची गरज, संशोधन अभ्यासाचे महत्व, संशोधन समस्येचे शिर्षक तसेच काही प्रमुख संज्ञाची व्याख्या, संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्टे, संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा, दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील माहिती याबाबतील चिकित्सक अभ्यास केला आहेत.

➤ प्रकरण २ रे संबंधित साहित्याचा अभ्यास :-

या प्रकरणात संबंधित साहित्याचा अभ्यास आणि कोणत्या संबंधित संशोधनाचा अभ्यास केला आहे याचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

➤ प्रकरण ३ रे अंगणवाडी शिक्षणाची पार्श्वभूमी :-

या प्रकरणात अंगणवाडी शिक्षणाची पार्श्वभूमी वर्णन केलेली आहे. या प्रकरणात जगातील अंगणवाडी शिक्षणाची पार्श्वभूमी, भारतातील अंगणवाडी शिक्षणाची पार्श्वभूमी, भारतातील अंगणवाडी शिक्षणातील काही प्रयोग, भारतातील अंगणवाडी शिक्षणासंबंधी शासकीय आयोगाच्या शिफारशी, महाराष्ट्रातील अंगणवाडी शिक्षणाचा इतिहास, सोलापूर जिल्ह्यातील अंगणवाडी शिक्षणाचा इतिहास, दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील अंगणवाडी शिक्षणाचा इतिहास याबाबतचे विवेचन केलेले आहे.

➤ प्रकरण ४ थे अंगणवाडी शिक्षणाची तात्वीक व मानसशास्त्रीय बैठक :-

या प्रकरणात अंगणवाडी शिक्षणाची तात्वीक व मानसशास्त्रीय बैठकाविषयी संबंधित माहिती दिलेली आहे. या प्रकरणात अंगणवाडी शिक्षणाचे महत्व, अंगणवाडी शिक्षणाच्या पद्धती, अंगणवाडी शिक्षणाचे उद्दिष्टे याबाबत माहिती दिली आहे.

➤ प्रकरण ५ वे संशोधन पध्दती व साधने :-

या प्रकरणामध्ये संशोधन पध्दतीची निवड, नमुना निवड, संशोधनाची साधने, प्रश्नावली या साधनाचा वापर कसा केला व साधनाद्वारे मिळालेल्या माहितीसाठी संख्याशास्त्राचा वापर कसा करण्यात आला याबाबतची माहिती दिलेली आहे.

➤ प्रकरण ६ वे माहिती, संकलन, विषदीकरण आणि विश्लेषण :-

या प्रकरणात गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे संख्याशास्त्राच्या साह्याने माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

➤ प्रकरण ७ वे संशोधन अहवालाचा सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी :-

या प्रकरणात संशोधनाचा सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी या संबंधी माहिती दिली आहे. तसेच पुढील संशोधनासाठी विषय दिले आहेत.

७.३.१ सारांश

अंगणवाडी शिक्षण हे शिक्षण क्षेत्रातील अतिशय उपेक्षित असे क्षेत्र आहे. या स्तरावरील शिक्षण विकासाच्या आड अनेक समस्या येतात. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अंगणवाडी शिक्षणाला अधिक चालना मिळणे आवश्यक होते. कारण प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणासाठी ज्या अनेक योजना कार्यवाहीत आणल्या जात आहेत त्यापैकीच एक योजना म्हणजे अंगणवाडी होय. अंगणवाडी शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करणे आवश्यक आहे.

अंगणवाडी शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात होण्यापूर्वी बालकांना दिले जाणार शिक्षण असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल. "प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रारंभापूर्वी सुमारे तीन ते पाच या वयात जे शिक्षण दिले जाते ते

अंगणवाडी शिक्षण होय. अंगणवाडी शिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा पाया आहे. व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासाची मुहूर्तमेढ बालकाच्या संस्कारक्षम वयातच रोवावयास पाहिजे.

प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यातील पहिली पाच - सहा वर्षे अतिशय महत्वाची असतात. या वयातील मुलांवर जे - जे संस्कार केले जातात त्या सर्वांचा परीणाम त्यांच्या आयुष्यावर फार दूरगामी होत असतो. म्हणून या वयाला 'संस्कारक्षम काल' असे म्हणतात. म्हणून या संस्कारासाठी अंगणवाडी शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे. समाजालाही या शिक्षणाचे दिवसेंदिवस महत्त्व जाणवू लागले आहे. त्यामुळे आज अंगणवाडी शाळांना ग्रामीण विभागातही लोकप्रियता लाभत आहे.

सार्जेंट अहवालात या शिक्षणाचा प्रथमच उल्लेख करण्यात आला. मुंबई राज्य सरकारने श्रीमती सुलभाबाई पाणदीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली या शिक्षणाचे कार्य व त्यांना देण्यात येणारे अनुदान यांची पाहणी करण्यासाठी एक समिती नेमली होती. भारतीय शिक्षण आयोगाच्या अहवालातही या शिक्षणाचे उद्दिष्टे व महत्त्व यांचे निदर्शने केले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये बालसंगोपन व बालशिक्षण यांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे. तसेच अंगणवाडी शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणास पुरक म्हणून बालसंगोपनगृहे स्थापन्यात येणार आहेत.

७.३.२ संशोधनाचे महत्त्व

शिक्षणाचे ध्येय साध्य करण्यात अंगणवाडी शिक्षणाकडे लक्ष देणे अत्यंत जरूरीचे आहे. भारतात पूर्वी एकत्र कुटुंब पद्धतीत अंगणवाडी शिक्षण घरीच मिळत असे. आज एकत्र कुटुंब पद्धती मागे पडू लागली आहे. पाश्चात्य देशामधील वारे भारतातही वाहू लागले आहे. त्यामुळे आजच्या विभक्त कुटुंब पद्धतीतील कृत्रिम वातावरणात मुलांची शारिरीक, भावनिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या

उपासमार होत आहे. त्यामुळे आज शहरामध्ये व खेडयामध्ये अंगणवाडी शिक्षणाची विशेष गरज भासत आहे.

संशोधकाच्या या संशोधनामुळे महाराष्ट्र शासन, समाजकल्याण खाते, व जिल्हापरिषद यांच्यामार्फत चालविल्या जाणा-या अंगणवाडी शाळेमधील मुख्याध्यापिका, शिक्षिका, शासकीय शैक्षणिक प्रसासनाधिकारी व पालक - शिक्षक संघाचे अध्यक्ष यांना मार्गदर्शन मिळाले. तसेच सद्यःस्थितीतील या शिक्षणातील समस्या दूर करण्यात प्रेरणा मिळावी या उद्देशाने संशोधकाने या विषयाची निवड केलेली आहे.

७.३.३ संशोधन अभ्यासाची गरज

संशोधकाच्या मोठा भावाचा मुलगा अंगणवाडी शाळेत २००१ ते २००२ या काळात शिक्षण घेत होता. त्यानिमित्ताने त्याला शाळेत पोहचविण्यासाठी व आणण्यासाठी शाळेत जावे लागत होते. सोलापूर जिल्ह्यातील तालुक्याच्या ठिकाणी व ग्रामीण भागात असणा-या अंगणवाडी शाळांच्या व या शिक्षणाच्या कोणकोणत्या समस्या आहेत तसेच सोलापूर जिल्ह्यातील अंगणवाडी शिक्षणावर व शाळेच्या समस्यावर आजपर्यंत कोणतेही संशोधन झालेले नाही. म्हणून संशोधकाने मुद्दाम या समस्येची निवड केली आहे.

अंगणवाडी या समस्येचा अभ्यास करताना अंगणवाडी शिक्षणात शालेय परिसर हा अत्यंत महत्वाचा घटक असून ब-याच शाळेतील शालेय परिसर योग्य असा दिसून आला नाही. बालशिक्षणात योग्य असा परिसर करून बालकास हवे तसे शिक्षण दिले जात नाही असे दिसून आले. संशोधकास आजच्या या शाळेमध्ये बालकाच्या विकासापेक्षा घडवणीवर व स्वातंत्र्यापेक्षा बंधनावर अधिक भर दिला जात आहे असे दिसून आले. अंगणवाडी शिक्षणात इंद्रिय शिक्षण व स्नायू शिक्षण अतिशय महत्वाचे असूनसुद्धा शाळेमध्ये क्रिडांगणाअभावी व

साहित्याअभावी या दोन्हीप्रकारचे शिक्षण व्यवस्थित मिळत नाही असे नजरेत आले.

अंगणवाडी शाळेच्या अनेक समस्या दिसून आल्या आहेत. दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील ग्रामीण भागातील शाळेंच्या जर अनेक समस्या आहेत तर जिल्ह्यातील इतर तालुक्याच्या ठिकाणी व ग्रामीण भागातील या स्तरावरील शाळेंच्या व शिक्षणाच्या कोणकोणत्या समस्या आहेत हे जाणून घेण्यासाठी या विषयाची निवड केलेली आहे.

दक्षिण सोलापूर तालुक्यात कोणकोणत्या प्रकारच्या व्यवस्थापनामार्फत कोणकोणत्या विभागात या शाळा चालविल्या जात आहेत व त्यांच्या कोणत्या समस्या आहेत हे जाणून घेण्यासाठी व तालुक्यातील या शिक्षणावर व शाळेंच्या समस्यावर आजपर्यंत कोणतेही संशोधन झालेले नाही म्हणून संशोधकाने मुद्दाम या समस्येची निवड केलेली आहे.

७.३.४ संशोधन समस्येचे शिर्षक

"दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील एकात्मिक बालविकास प्रकल्पांतर्गत अंगणवाड्यांच्या समस्येचा चिकित्सक अभ्यास"

७.३.५ संशोधनाचे उद्दिष्टे

या अभ्यासाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित केलेली आहेत.

- १) दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील अंगणवाडीचे व्यवस्थापन व प्रशासन यांचा अभ्यास करणे.
- २) अंगणवाडी मधील उपलब्ध शैक्षणिक साहित्याचा व त्या साहित्याच्या वापरासंबंधी अभ्यास.

- ३) अंगणवाडीमधील तीन ते सहा वयोगटातील बालकांवरील संस्कार, आहार, पोषण व आरोग्यविषयक सुविधांचा अभ्यास.
- ४) या वयोगटातील बालकांचा मानसिक शारिरीक व सामाजिक विकास यासंदर्भातील अभ्यास करणे.
- ५) बालरोग व कुपोषण याचा शिक्षणावरील होणा-या परीणामाचा अभ्यास करणे.
- ६) एकात्मिक बालविकास प्रकल्पामधील कार्य करणा-या सेवकाच्या समस्येचा अभ्यास करणे.
- ७) एकात्मिक बालविकास प्रकल्पांतर्गत अंगणवाड्याच्या समस्या संदर्भात उपाययोजना सुचविणे.

७.३.६ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

संशोधकाने निवडलेली समस्या दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील मराठी माध्यमाच्या अंगणवाडी शाळांपुरतीच मर्यादीत आहे. सदरहू संशोधनात पालकांच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जाचा विचार केलेला नाही. यासंशोधनात दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील शासनामार्फत चालविल्या जाणा-या अंगणवाडी शाळांचा अभ्यास केलेला आहे.

७.३.७ संबंधीत संशोधनाचे समीक्षण

या संबंधीच्या दहा पूर्व संशोधनांचा अभ्यास करून समीक्षण केलेले आहे.

➤ संशोधन पद्धती व साधने

१) पद्धती

सदरहू संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

२) नमुना निवड

नमुना निवड या पध्दतीत प्रश्नावली या पध्दतीचा तसेच मुलाखत व निरिक्षण या नमुना पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

अ) प्रश्नावली

या अभ्यासात सर्व १८१ शाळांचा समावेश करण्यात आला आहे.
त्यामुळे दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील सर्व शाळेमधील सर्व शिक्षिकांना प्रश्नावली देण्यात आली आहे.

ब) मुलाखत व निरिक्षण

मुलाखत व निरिक्षण यासाठी शाळांची व प्रतिसाधकाची निवड करण्यासाठी स्तरीय यादृच्छिक नमुना पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

३) घटक

या संशोधन अभ्यासामध्ये अंगणवाडी शिक्षणातील पुढील घटकाचा समावेश करून अभ्यास करण्यात आला आहे.

- १) शालेय व्यवस्थापन व प्रशासन
- २) शालेय परिसर
- ३) उलब्ध साहित्य व त्या साहित्याचा वापर
- ४) शालेय समस्या
- ४) संशोधन साधने
 - १) प्रश्नावली
 - २) मुलाखत
 - ३) निरिक्षण
 - ५) वर्गीकरण

विविध व्यवस्थापनाच्या शाळेंच्या संख्येनुसार वर्गीकरण करून मुलाखती घेण्यात आल्या आहेत.

६) संख्याशास्त्राचा उपयोग

संशोधन प्रक्रियेत जमा केलेल्या माहितीचा उपयोग करण्यासाठी शेकडावारी या संख्याशास्त्रीय मापनाचा वापर केला आहे.

या संशोधनासाठी आवश्यक माहिती पुढील तीन साधनांच्या साहाय्याने गोळा करण्यात आली आहे.

- १) प्रश्नावली
- २) मुलाखत
- ३) निरीक्षण

या तीन साधनांच्या उपयोगाची माहिती खालीलप्रमाणे थोडक्यात दिलेली आहे.

➤ प्रश्नावली

दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील सर्व अंगणवाडी शाळेमध्ये सर्व शिक्षिकांना प्रश्नावली देण्यात आली होती. त्यापैकी निरनिराळ्या व्यवस्थापनाप्रमाणे प्रश्नावली प्राप्त झालेल्या शाळेंची टक्केवारी काढण्यात आली. प्रश्नावलीतून खालील विभागाची माहिती गोळा करण्यात आली.

- १) शिक्षिकेंची व्यावसायीक पात्रता
- २) शिक्षिकांचा व्यावसायीक अनुभव
- ३) मुलांचे आरोग्य
- ४) शालेय क्रिडांगण
- ५) मुक्त व्यवसायाची साधने
- ६) मधल्या सुट्टीतील जेवण व्यवस्था
- ७) शिक्षिकांच्या समस्या

➤ मुलाखत

दक्षिण सोलापूर तालुक्यातील १८१ अंगणवाडी शाळा चालविल्या जातात या सर्व शाळा शासनाच्या व्यवस्थापनाखाली चालविण्यात येतात. प्रत्येक शाळेच्या व्यवस्थापनाखाली चालविण्यात येणा-या शाळांच्या संख्येच्या प्रमाणात १० टक्के प्रतिनिधीत्व मिळावे म्हणून संशोधकाने स्तरीय यादृच्छिक नमुना पद्धतीने मुलाखतीसाठी शाळेची निवड केली. वरीलप्रमाणे १८ मुख्याध्यापिकांची मुलाखतीसाठी निवड करण्यात आली.

➤ निरिक्षण

शाळेची वस्तुस्थिती कशी आहे हे संशोधनात पाहणे आवश्यक असल्यामुळे निरिक्षण तंत्राचा वापर केला आहे. मुलाखतीसाठी ज्या १८ शाळांची निवड केली आहे त्याच शाळेची निरिक्षणासाठी निवड केली आहे. निरिक्षणात खालील बाबींचे प्रामुख्याने निरीक्षण केले आहे.

- १) शालेय परिसर
- २) शालेय इमारत
- ३) शालेय क्रिडांगण व क्रिडांगणावरील खेळ साधने
- ४) उपलब्ध शैक्षणिक साहित्य व त्याचा वापर
- ५) पाणीपुरवठा
- ६) मधल्या सुट्टीतील जेवणाची व्यवस्था
- ७) स्वच्छतागृहे

संशोधनाच्या प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरिक्षण यासाधना द्वारे माहिती संकलीत करून त्या माहितीचे विश्लेषण केलेले आहे. संकलीत सांख्यिकी माहिती व तिचे विश्लेषण यावर आधारित निष्कर्ष व शिफारशी पुढील प्रमाणे आहेत.

७.४ निष्कर्ष

प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनाद्वारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण करून संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

अ) शालेय व्यवस्थापन व प्रशासन :-

- १) दक्षिण सोलापूर तालुक्यात शासनामार्फत १८१ अंगणवाड्या शाळा चालविल्या जात आहेत.
- २) दक्षिण सोलापूर तालुका हा ग्रामीण विभाग असल्याने काही गावात जास्त शाळा आहेत व काही गावात कमी शाळा आहेत. सर्वात जास्त शाळा कुंभारी, वळसंग, मंदुप या ठिकाणी आहेत.
- ३) खाजगी संस्थामार्फत दक्षिण सोलापूर तालुक्यात एकही अंगणवाडी शाळा नाही. सर्व शाळा शासनामार्फत चालविल्या जात आहे.
- ४) ज्या अंगणवाडी शाळा चालविल्या जातात त्या शाळा चालविण्याचा उद्देश पुढील प्रमाणे आहे. उदा.
 - १) या वयागटातील मुलांचा सर्वांगीण विकास करणे.
 - २) या शिक्षणापासून वंचित असलेल्या मुलांना संधी प्राप्त करून देणे.
 - ३) प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे.
 - ४) प्राथमिक शिक्षण अध्यविरच सोडून देण्याची वृत्ती कमी होवून पैशा अपव्यय टाळणे.
 - ५) मुलांच्या शारिरीक व मानसिक उन्नतीच्या दृष्टीने आधारभूत जोपासना करणे.
 - ६) सर्व अंगणवाडी शाळा शासनामार्फत चालविल्या जात असल्याने सर्व शाळांची शालेय तपासणी व्यवस्थित होत असतेच असे नाही.

- ७) अंगणवाडी शाळा शासनामार्फत चालविल्या जात असल्याने सर्व शाळेच्या इमारती शासनाच्या मालकीच्या आहेत.
- ८) अंगणवाडी शाळा शासनामार्फत चालविल्या जात असल्याने मुलांकडून प्रवेश फी अथवा टर्म फी अशा प्रकारच्या फी घेतल्या जात नाहीत अंगणवाडीशाळा ही शासनामार्फत मुलांना विनामुल्य शिकविल्या जात आहेत.
- ९) मुलांना बसण्यासाठी लाकडी बाकाची उपयोग करणा-या शाळांचे प्रमाण ०.० टक्के आहे. अंगणवाडी शाळेत एका शाळेत ही लाकडी बाकाची व्यवस्था नाही. सतरंजी वापर करणा-या शाळांचे प्रमाण ३१.४९ टक्के आहे. जमीनीवर बसविण्यात येणा-या शाळांचे प्रमाण ६८.५१ टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की काही थोड्याच शाळांमध्ये सतरंजीचा वापर बसण्यासाठी केला जातो. बहुसंख्य शाळांमध्ये मुलांना बसण्यासाठी कशाचाही उपयोग केला जात नाही.
- १०) पालकांकडून सहकार्य मिळविणा-या शाळांचे प्रमाण ३७.५६ टक्के आहे. सहकार्य न मिळणा-या शाळांचे प्रमाण ६२.४४ टक्के आहे. यावरून पालकांकडून अधिक प्रमाणात सहकार्य मिळकत नाही.
- ११) वैद्यकीय तपासणीचे महत्त्व असतानासुद्धा कमी शाळेतच डॉक्टर येतात त्याचे प्रमाण २६.५ टक्के आहे. तपासणी न करून घेणा-या शाळांचे प्रमाण ६७.९ टक्के आहे. तपासणी न करून घेणा-या शाळांचे प्रमाण फारच जास्त आहे.
- १२) वैद्यकीय तपासणी करून पालकांकडे तपासणी अहवाल पाठवण-या शाळेचे प्रमाण ११.७ टक्के इतके आहे. तपासणी अहवाल न

पाठविण-या शाळेचे प्रमाण २०.९ टक्के इतके आहे. वैद्यकीय तपासणी अहवाल पालकांना पाठविण्याचे प्रमाण फारच कमी आहे.

१३) शाळेमध्ये एकूण मुलांची संख्या १०० टक्या पर्यंत आहेत अशी एकही शाळा उपलब्ध नाही परंतु १० ते १०० टक्केपर्यंत उपस्थित असलेल्या शाळेचे प्रमाण ५.६ टक्के इतके आहे. ८० ते ९० टक्के पर्यंत मुलांची उपस्थिती असलेल्या शाळेचे प्रमाण १४.४ टक्के इतके आहे. ७० ते ८० टक्केपर्यंत मुलांची उपस्थिती असलेल्या शाळेचे प्रमाण २०.४ टक्के इतके आहे. ६० ते ७० टक्केपर्यंत उपस्थिती असलेल्या शाळेचे प्रमाण १२.१ टक्का इतका आहे. ५० ते ६० टक्के उपस्थिती असलेल्या शाळेचे प्रमाण ११.६ टक्के इतके आहे. ५० पेक्षा कमी उपस्थिती असलेल्या शाळेचे प्रमाण ३५.९ टक्के इतके आहे. अशा तऱ्हेने ५० पेक्षा कमी उपस्थिती असणा-या शाळेंचे प्रमाण जास्त आहे.

१४) लहान शिशु व मोठा शिशु असे स्वतंत्र गट करून अध्यापन करणा-या शाळेचे प्रमाण अनुक्रमे १३.८ टक्के इतके आहे. दोन्ही गट एकत्र करून अध्यापन करणा-या शाळेचे प्रमाण ७२.४ टक्के इतके आहे. हे प्रमाण त्या मानाने जास्त आहे. दोन्ही गट वेगवेगळ्या गटात विभाजन करून अध्यापन करण्या-या शाळेचे प्रमाण कमी आहे.

१५) सर्वांना वर्तुळाकार बसवून शाळेने तयार केलेले पदार्थ खाणा-या शाळेचे प्रमाण जास्त आहे. सर्वांचे डबे एकत्रित करून सर्वांना वाटप करणा-या शाळेचे प्रमाण फारच कमी आहे.

१६) शासनामार्फत चालविण्यात येणा-या शाळेच्या इमारती शिक्षकाची व्यावसायीक पात्रता, पगार, इ. बाबींसंबंधी व्यवस्थापन व प्रशासन अपेक्षित असे नाही.

ब) शालेय परिसर :-

- १) शासनामार्फत चालविण्यात येणा-या सर्व शाळांच्या इमारती पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था व स्वच्छतागृहे यांची नियोजपूर्वक व्यवस्था केली आहे.
- २) दक्षिण सोलापूर तालुका हा ग्रामीण विभागात मोडत असल्याने सुमारे ५० टक्के शाळांचा शालेय परिसर अपेक्षित असा आहे.
- ३) शालेय क्रिडांगणाची उपलब्धता असणा-या शाळेचे प्रमाण ६९.१ टक्के इतके आहे. क्रिडांगण उपलब्ध नाही अशा शाळेचे प्रमाण ३०.९ टक्के इतके आहे.
- ४) मुलांना पाणी पिण्यासाठी टाकी, हौद यांचा वापर करणा-या शाळेचे अनुक्रमे प्रमाण १९.३ व २५.५ टक्के इतके आहे. त्यापेक्षा टिप व माठ द्वारा पिणा-या पाण्याची व्यवस्था जास्त आहे. टिप द्वारा पाणी पिण्याचे प्रमाण ३१.४ टक्के इतके आहे तर माठ व इतराचे प्रमाण २३.८ टक्के इतके आहे. बहुसंख्य शाळेमध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी टिप व हौद यांचाच वापर केला आहे.

क) उपलब्ध साहित्य व साहित्याचा वापर :-

- १) क्रिडांगणावरील सर्व अपेक्षित साधने खेळण्यासाठी शाळांना क्रिडांगणाची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे खेळण्यासाठी साधनाचीही आवश्यकता असते. मुक्त व्यवसायाची साधने असलेल्या शाळेचे प्रमाण ६५.२ टक्के इतके आहे. साधने माहित नाही म्हणणा-या शाळेचे प्रमाण ३४.८ टक्के इतके आहे. सर्व प्रकारची साधने उपलब्ध आहेत असे म्हणणा-या शाळेचे प्रमाण एकही नाही.

- २) निरिक्षणासाठी निवड केलेल्या शाळेमध्ये क्रिडांगणावरील अपेक्षित सर्व साधने उपलब्ध होती व त्या साधनांचा वापर मुलांकडून होत आहे असे दिसून आले. काही शाळेमध्ये घसरगुंडी, सी - सां, झोके ही साधने उपलब्ध होती व त्या साधनांचा उपयोग मुलांकडून होत असे दिसून आले. इतर शाळेमध्ये कोणत्याही प्रकारची क्रिडांगणावरील खेळ साधने उपलब्ध नव्हती.
- ३) अपेक्षित वाद्यसाहित्य असलेल्या शाळांचे प्रमा २४.३ टक्के आहे. वाद्यसाहित्य नसलेल्या शाळांचे प्रमाण २२.६ टक्के आहे यावरून अपेक्षित वाद्यसाहित्य असलेल्या शाळांचे प्रमाण फारच कमी आहे.
- ४) सुमारे ५०.०० टक्के शाळांमध्ये अर्धवेळ संगीत शिक्षिकांची नेमणूक केलेली आहे. ग्रामीण विभागातील शाळांमध्ये संगीत जाणणा-या शिक्षिका नाहीत. त्यामुळे वाद्यशिक्षिका मिळत नाहीत.

ड) अन्य समस्या

१) अपेक्षित शैक्षणिक पात्रताधारक शिक्षिका उपलब्ध नाहीत

- १) मॉन्टेसरी ट्रेन्ड व अंगणवाडी डी.एड. अशा शैक्षणिक पात्रतेच्या शिक्षिकांचे अनुक्रमे प्रमाण १७.२ टक्के व १२.२ टक्के आहे. हे प्रमाण अधिक असावयास पाहिजे होते. परंतु हे प्रमाण फारच कमी आहे.
- २) दहावी पेक्षा कमी शैक्षणिक पात्रता असणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण २४.८ टक्के आहे. या वरून जास्त शिक्षिका या दहावी पेक्षा कमी शैक्षणिक पात्रतेच्या व बालशिक्षणाचे कोणत्याही प्रकारचे प्रशिक्षण घेतलेल्या नाहीत.

३) अनुभवी व तज्ञ शिक्षिकांचा अभाव

तीन वर्षपेक्षा कमी अनुभव अध्यापन असलेल्या शिक्षिकांचे प्रमाण ६८.५ टक्के इतका आहे. यावरून या क्षेत्रात तीन वर्षपेक्षा अधिक अनुभव असलेल्या शिक्षिकांचे प्रमाण फारच कमी आहे.

४) कायम शिक्षिकांचे प्रमाण अधिक

नोकरीत कायम शिक्षिकांचे प्रमाण १०० टक्के आहे अंगणवाडी शाळा ही शासनामार्फत चालविल्या जात असल्याने शिक्षिकांची नेमणूक कायम स्वरूपा करतात.

५) वर्गिता मुलांची संख्या जास्त

वर्गिता ४० पर्यंत मुलांची संख्या असणा-या शाळांचे प्रमाण ६६.७ टक्के आहे. वर्ग तुकडीत ४० ते ६० पर्यंत असणा-या शाळांचे प्रमाण २२.३ टक्के आहे. ६० पेक्षा जास्त असणा-या शाळांचे प्रमाण ११ टक्के आहे. यावरून वर्गितुकडीत चाळीसपेक्षा कमी मुलांची संख्या असणा-या शाळांचे प्रमाण कमी आहे.

६) मोफत शिक्षण व मधल्या सुट्टीतील जेवण

अंगणवाडी शिक्षण हे मोफत शिक्षण आहे व काही शाळेत जेवणाची व्यवस्था आहे. पण काही शाळेत जेवणाची व्यवस्था नाही. जेवणाची व्यवस्था असलेल्या शाळेचे प्रमाण ४५.५ टक्के आहे.

७) अत्यल्प वेतन

अंगणवाडी शिक्षिकांना शासनामार्फत अत्यल्प वेतन दिले जाते. अंगणवाडी शिक्षिकांना दरमहा १४००/- रु. वेतन दिले जाते. तसेच अंगणवाडी मदतनिस म्हणून कार्य करणा-या सेविकेला ७०० रुपये वेतन मिळत आहे. त्यामुळे या शाळांमधील नोकरी सोडून जाणा-या शिक्षिकांचे प्रमाण जास्त आहे.

८) खेळ साहित्याचा अभाव

अंगणवाडी शाळांमध्ये क्रिडांगणाचे प्रमाण जास्त आहे व परंतु या शाळांमध्ये खेळ साधने अत्यंत अत्यल्प आहेत. साधने काही - काही शाळेत आहेत परंतु त्या साधनाचा अपेक्षित वापर करत नाहीत.

९) पालकांचे शिक्षण

अशिक्षित पालक मुलांच्या आरोग्यासाठी काळजी घेतात अशा शाळांचे प्रमाण ५३.६ टक्के आहे. सुशिक्षित पालक मुलांच्या आरोग्याची काळजी घेतात अशा शाळांचे प्रमाण ६०.९ टक्के आहे. अशिक्षित पालकांपेक्षा सुशिक्षित पालक मुलांच्या वैयक्तिक आरोग्याची काळजी अधिक घेतात.

७.५ शिफारशी

प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनांद्वारे प्राप्त केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार पुढील प्रमाणे शिफारसी करण्यात आलेल्या.

अ) शालेय व्यवस्थापन व प्रशासन

- १) दक्षिण सोलापूर तालुक्यांत अजून काही गावात अंगणवाडी शाळा नाहित त्या ठिकाणी शासनानी अंगणवाडी शाळा काढावीत संस्थेत वाढ करावीत.
- २) शासनामार्फत ग्रामीण विभागात प्रत्येक खेड्या शाळांसाठी नियोजपूर्वक शालेय इमारत बांधण्याचा विचार कराव.
- ३) अंगणवाडी शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी शासनाने योग्य ती सवलत व मधल्या सुट्टीत जेवणाची व्यवस्था करावी.
- ४) ग्रामीण विभागीतील अंगणवाड्यामध्ये मुलाना बसण्याकरीता सतरंजीचा किंवा गोणपाटाचा वापर करावी.
- ५) अंगणवाडी शाळांमध्ये पालकांकडून सहाकार्य मिळविण्यासाठी शिक्षिकांना पालकांशी सतत संपर्क ठेवण्याचा प्रयत्न करावा.

- ६) प्रत्येक शाळेने शाळेत डॉक्टरांना आणून वर्षातून एका वेळी वैद्यकीय तपासणी करून घ्यावी व वैद्यकीय तपासणी अहवाल पालकांकडे पाठवावा.
- ७) ज्या शाळा मुलांची वैद्यकीय तपासणी करून घेत नाहीत अशा शाळांनी दरवर्षी नियमित तपासणी करून घ्यावी केंद्रामार्फत अंगणवाड्या मधील मुलांची वैद्यकीय तपासणी होईल. अशी व्यवस्था करण्यात यावी.
- ८) ज्या शाळांमध्ये जेवणाचे डबे नसलेल्या मुलांची कोणतीही व्यवस्था केली जात नाही. अशा शाळांनी त्या मुलांसाठी सर्व मुलांचे डबे एकत्रित करून त्यांनाही वाटप करण्याची व्यवस्था करावी.
- ९) खेड्यातील शाळामधील मुलांना शासनामार्फत अल्पोपहार देण्याची व्यवस्था करावी.
- १०) शासनानी शिक्षकांची नेमणूक करताना व्यवसायिक पात्रतेचा विचार करावा. तसेच शिक्षिकांच्या वेतनात सुधारणा करणे अपेक्षित आहे.

ब) शालेय परिसर

- १) शासनानी ज्या शाळांची नियोजपूर्वक विकास केला नाही. अशा शाळांची शालेय इमारत पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, (क्रिडांगण व स्वच्छतागृहे इत्यादी बाबींचा नियोजपूर्वक विकास करावा.
- २) शासनामार्फत चालविण्यात येणा-या सर्व शाळांचा शालेय परिसर नियोजनपूर्वक विकसित करण्यात यावा.
- ३) ज्या अंगणवाडी शाळांना (क्रिडांगण नाही अशा शाळांनी आपल्या शेजारच्या प्राथमिक शाळा माध्यमिक शाळा यांच्या (क्रिडांगणाचा वापर करण्याची व्यवस्था करावी.

क) उपलब्ध साहित्य व त्या साहित्याचा वापर

- १) ज्या शाळांमधील क्रिडांगणावरील खेळ साहित्य व मुक्त व्यवसायाची साधने यांचे या शिक्षणातील महत्व लक्षात घेऊन ग्रामपंचायत अथवा शासनामार्फत अंगणवाडी शाळांना ही साधने उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा.
 - २) क्रिडांगणावरील खेळ साहित्याचे व मुक्त व्यवसायाची साधने यांचे या शिक्षणातील महत्व लक्षात घेऊन ग्रामपंचायत अथवा शासनामार्फत अंगणवाडी शाळांना ही साधने उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा.
 - ३) ज्या शाळांमध्ये वाद्य साहित्य नाही अशा शाळांनी या शिक्षणाची अपेक्षित वाद्यसाहित्य ठेवण्याचा प्रयत्न करावा.
 - ४) खेड्यातील शिक्षिकांनी आपल्या गावातील भजनी मंडळाचे सहकार्य घेऊन वाद्य साहित्याची गरज भागविण्याचा प्रयत्न करावा.
- ३) अन्य समस्या
- १) अंगणवाडी शाळेत माॅन्टेसरी ट्रेन्ड व अंगणवाडी डी.एड. शैक्षणिक पात्रतेच्या शिक्षिकांची नेमणूक करण्यात यावी. अप्रशिक्षित व अधिक पात्रतेच्या प्रशिक्षित शिक्षिकांची नेमणूक करण्यात येऊ नये. या शाळांमधील शिक्षिकांमधील शिक्षिकांची नेमणूक पात्रता पाडून करण्यात यावी.
 - २) अंगणवाडी शाळांमध्ये एका वर्ग तुकडीत ४० पेक्षा अधिक मुलांना प्रवेश देऊ नयेत.
 - ३) खेड्यातील शिक्षिकांचे नोरीतील प्रमाण टिकवून ठेवण्यासाठी शासनानी त्याच्या वेतनात वाढ करावी.

- ४) खेडयामधील शाळांमध्ये मधल्या सुट्टीत मुलांना शासनामार्फत अल्पोपहार देण्याची व्यवस्था सुरु करावी.
- ५) प्रत्येक अंगणवाडी शाळेने आपल्या शाळेत पालक - शिक्षक संघाची स्थापना करावी.

७.६ पुढील संशोधनासाठी विषय

या संशोधनाच्या विषयाची व्याप्ती व मर्यादा लक्षात घेवून या सारख्या आणखी विषयावर संशोधन होणे गरजेचे आहे. म्हणून संशोधकाने सदर संशोधनाच्या आधारे काही विषय संशोधनासाठी सुचविले आहेत.

- १) "उर्दू माध्यमाच्या पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्याबाबत उपाययोजना सुचविणे"
- २) पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा प्राथमिक शिक्षणावर होणारा परिणामाचा
- ३) " सोलापूर शहरातील महानगरपालिका संचलित एकात्मिक बालविकास प्रकल्पांतर्गत अंगणवाड्याच्या समस्यांचा अभ्यास करणे"
- ४) "सोलापूर जिल्हा हा कर्नाटक व आंध्र प्रदेशाच्या सीमारेषेवर असल्याने तेथे बहुभाषिक लोक अधिक आहेत. मराठी माध्यमाशिवाय इंग्रजी, कन्नड, हिंदी, उर्दू, तेलगु, कन्नड या माध्यमांच्या शिक्षकांच्या अभियोग्यतेबाबत संशोधन अभ्यास करणे"

::: संदर्भ ग्रंथ सूची :::

- १) Aggarwal J.C. :- **"Educational Research on Introduction"**

New Delhi, Arya Book Depot, 2nd Edition - 1975.

- २) Buch. M.B. :- **"Third Survey of Research in Education - 1978 - 83."**

- ३) Buch M.B. :- **"Second Survey of Research in Education"**

Published by Society for Educational Research and Development
Baroda, first Edition - 1979.

- ४) Bunch M.B. :- **"A Survey of Research in Education"**

Published by M.S. University of Baroda, first Edition March - 1974.

- ५) Bhatnagar R.P. :- **"Agrwal Vidya Educational Administration"**

Published by Mearut (U.P.) International publishing House, Second
Edition 1986.

- ६) Best John W. :- **"Research in Education"**

New Delhi, prentice Hall of India private Limited Delhi, forth
Edition - 1982.

- ७) Besh John W. :- **"James V. Kahn Research in Education"**

New Delhi - prentice Hall of India, Edition - 1985.

- ८) करंदीकर सुरेश :- "शैक्षणिक मानसशास्त्र"
कोल्हापूर : फडके प्रकाशन,
प्रथम आवृत्ती - १९९४.
- ९) कुंडले म.बा. :- "शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र"
पुणे : श्री विद्या प्रकाशन
प्रकाशन सहावे आवृत्ती - १९८६.
- १०) केळकर स.आ. "बालमंदिराचे शिक्षण सिध्दांत व व्यवहार"
मुंबई : केळकर प्रकाशन शीव.
प्रथम आवृत्ती १९६१.
- ११) केळकर स.आ. :- "ताराबाई व बालशिक्षण"
मुंबई : केळकर प्रकाशन शीव.
आवृत्ती १९६२.
- १२) केळकर स.आ. :- "बालखेळ"
मुंबई : केळकर प्रकाशन शीव.
प्रथम आवृत्ती १९६२
- १३) केळकर स.आ. :- "बालक्रिडांगण" मुंबई
केळकर प्रकाशन लक्ष्मी बाल जोगळेकर शीव.
प्रथम आवृत्ती - १९६२.
- १४) खानविलकर भा.र. :- "शिक्षण विचार"
पुणे : खानवीलकर प्रकाशन, महात्मा गांधी
विद्यालय उरली कांचन.
प्रथम आवृत्ती १९६३.

- १५) गाजरे रा.वि. :- "उदयोन्मुख भारतीय समाज शिक्षण व शिकक्ष"
पुणे : नुतन प्रकाशन
प्रथम आवृत्ती १९९२.
- १६) गोखले शरदचंद्र :- "बालविकास परिचय"
पुणे : साधना प्रकाशन.
प्रथम आवृत्ती - १९६५.
- १७) जोशी ग.ब. :- "शैक्षणिक प्रशासन"
पुणे : ज्योती प्रकाशन
प्रथम आवृत्ती १९६१.
- १८) ताम्हणकर एस.डी. :- "शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन"
पुणे : नुतन प्रकाशन
प्रथम आवृत्ती १९७६.
- १९) डॉ. पठाण नसीम :- "शैक्षणिक बाल मानसशास्त्र"
महंमदखान सोलापूर : ऋतुसत्य प्रकाशन.
प्रथम आवृत्ती १९८९.
- २०) पारसनीस न.रा. :- "शिक्षणाची तात्विक व समाजशास्त्रीय भूमीका"
पुणे : नुतन प्रकाशन
प्रथम आवृत्ती १९८७.
- २१) पाटील लीला :- "आजचे अध्यापन"
पुणे : श्री विद्या प्रकाशन
प्रथम आवृत्ती - १९७६.

- २२) पाटील लीला / :- "आजचे शिक्षण : आजच्या समस्या"
कुलकर्णी विश्वंभर पुणे : श्री विद्या प्रकाशन .
प्रथम आवृत्ती : १९७१.
- २३) ब्रम्हे शांता / :- "बालशिक्षण स्वरूप आणि पद्धती "
आठवले शांता पुणे : श्री.गोगटे प्रकाशन .
प्रथम आवृत्ती - १९७८.
- २४) बापट भा. गो. :- "शैक्षणिक संघटना प्रशासन व प्रश्न "
पुणे : व्हीनस प्रकाशन.
दुसरी आवृत्ती- १९७३.
- २५) डॉ. भिंताडे वि.रा. :- "शैक्षणिक संशोधन पद्धती "
पुणे : नुतन प्रकाशन.
प्रथम आवृत्ती - १९९८.
- २६) मुळे रा. श./ :- "शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे."
उमाटे वि. तु. महाराष्ट्र विद्यापिठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर.
प्रथम आवृत्ती - १९७७.
- २७) मोडक ताराबाई :- "बालकांचा हट्ट."
मुंबई : पूर्व प्राथमिक प्रकाशन, शीव.
प्रथम आवृत्ती - १९६२.
- २८) मोडक ताराबाई :- "बालविकास व शिस्त."
कोसवाड : ग्राम बाल प्रकाशन, शिक्षा केंद्र.
प्रथम आवृत्ती :- १९६२.
- २९) डॉ. वास्कर आनंद /:- "भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण."
डॉ. वास्कर पुष्पा पुणे : नुतन प्रकाशन.
प्रथम आवृत्ती :- १९८८.

- ३०) वाघ अनुताई :- "बालवाडी कशी चालवावी"
कोसवाड : ग्रामबाग प्रकाशन.
प्रथम आवृत्ती - १९६२

शासकीय प्रकाशने

- ३१) "अध्यापन पदवीका शिक्षणक्रम"
पुणे : शिक्षणशास्त्र संस्था प्रकाशन,
महाराष्ट्र राज्य पुणे - ३०.
- ३२) "जीवन शिक्षण" (बालसाहित्य विशेषांक)
पुणे : शिक्षणशास्त्र संस्था प्रकाशन,
महाराष्ट्र राज्य पुणे - ३०.
आवृत्ती - मे / जून १९८२.
- ३३) "बालवाडी मार्गदर्शिका भाग - १."
संचालक महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक प्रशिक्षण परिषद पुणे - ३०.
प्रथम आवृत्ती - मार्च १९८३ पुनर्मुद्रण जाने १९८८.
- ३४) "बालवाडी मार्गदर्शिका भाग - २."
संचालक महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक प्रशिक्षण परिषद पुणे - ३०.
प्रथम आवृत्ती - १९८५.
- ३५) "बालवाडी मार्गदर्शिका भाग - ३."
संचालक महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक प्रशिक्षण परिषद पुणे - ३०.
प्रथम आवृत्ती - १९८७.
- ३६) "बालवाडीसाठी गाणी, गोष्टी व खेळ"
संचालक महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक प्रशिक्षण परिषद पुणे - ३०.
प्रथम आवृत्ती - १९४८ पुनर्मुद्रण १९८८.

३७) "मुक्तांगण"

संचालक सोलापूर जिल्हा परिषद, जिल्हा कक्ष

(आय.सी.डी.एस.) सोलापूर.

३८) "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - १९८६"

शैक्षणिक आव्हानाकडून कृतीकार्य क्रमाकडे प्रकाशन, संचालक महाराष्ट्र

शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे - ३०.

प्रथम आवृत्ती - १९८७.